

MUZIČKI RAZVOJ NIKŠIĆA

Vesna Vučinić

Traces from the past of the Nikšić area are reaching to the pre-historic era, over the Illyrian tribes who lived on this territory until the coming of Romans. The medieval town Onogošt was an important strategic place and a trading centre. Cultural monuments are the proof of its rich past. This work on the musical past of Nikšić is based on the facts given in literature, memoirs and archive documents.

Nikšić ima dugu i zanimljivu prošlost. Istorijski - naučni dokazi govore da je nikšićko područje naseljeno već u praiсторijsko doba. Među prvim pisanim spomenicima, sa ovog terena, je ime ilirskog plemena Dokleata, koje je naseljavalo prostor od Skadarskog jezera do Grahova.

Od tada, pa ubuduće, smjenjivali su se gospodari i osvajači ostavljajući upečatljive tragove. Nekoliko puta je na ovom mjestu podizan grad mijenjajući svoje ime. Rimljani su napravili prvi trgovački put kroz stanicu Andervu, prema Naroni i Skodru. Na ovim prostorima podignuta je nova utvrda Anagastum, od strane Istočnih Gota. Krajem V vijeka nove ere na tom mjestu je

podignut srednjovjekovni Onogošt, koji je bio važno strategijsko mjesto i trgovački centar. Tu su se ukrštali putevi za: Skadar, Podgoricu, Risan i Dubrovnik.

Ostali su značajni spomenici koji govore o minulim vremenima. Najstariji tragovi ilirske kulture sačuvani su u grobnicama gomilama (tumulusima), na obali rijeka Bistrice i Zete. Iz rimskog doba nađeni su ostaci rimskog vodovoda, primjerci zlatnog i srebrnog novca sa likovima rimskih imperatora: Nerona, Tita, Avgusta. Most na rijeci Moštanici sazidan je u III vijeku naše ere, i među objektima rimskih svođenih mostova predstavlja jedan od najstarijih u Crnoj Gori. Srednjovjekovni period ostavio je kod crkve Svetog Petra i Pavla nekropolu Onogošta sa nadgrobnim spomenicima stećcima, za koje je dr Sergejevski rekao „Držim da će kod proučavanja srednjovjekovne sekularne umjetnosti spomenici starog Onogošta zauzeti jedno od prvih mjesta“.¹

Ime Nikšića, Anagastum pominje se u Dubrovačkom arhivu prvi put 1272. godine a naziv Onogošt 1280. godine.

Turci su ovaj grad osvojili 1465. god. i obnovili staru tvrđavu 1700. godine.

Nikšić je 1883. godine dobio prvi urbanistički plan u koji je svoju i knjaževu viziju ugradio arhitekta iz Trogira Josip Slade, radeći ga prema principima renesansnih gradova.

Ovim područjem su se bavili mnogi naučnici i putopisci, iz čijih rukopisa saznajemo pojedinosti naše plodne tradicije. Istakla bih engleskog arheologa i putopisca Artura Evansa, koji je sa crnogorskom vojskom 1877. godine ušao u oslobođeni Nikšić. Najviše ga je interesovao stari grad, koji je tada bio obnovljen, i kao takav sačuvan u cjelini. Prema planu i konstrukciji gradskih zidina, Evans je utvrdio da je rimskog porijekla, na što ukazuje sama konstrukcija temelja, kasnije obnovljenog grada.²

¹ Nikšić, monografija, 1972.

² Šobajić, P., *Nikšić-Onogošt*, Beograd, 1938.

Nikšić, jedan od najstarijih snimaka trga Nove varoši

Ovaj arheolog i putopisac je svoja „Ilirska pisma“, koja su nastala na putovanju po Crnoj Gori, objavljivao u „Manchester Gardijanu“, a kao knjiga publikovana su u Londonu 1878. godine.

Prva nalazišta

Tragom muzičke prošlosti u nikšićkom kraju može se poći od najstarijih perioda ljudske istorije, od doba paleolita. Nalazište Crvena Stijena, po mišljenju arheologa, jedno je od najznačajnijih praistorijskih stanica u Evropi, fenomen poznat i u svjetskim okvirima, i jedini lokalitet u Crnoj Gori sa sistematski obradenim ostacima materijalne kulture. Istraživanje je otkrilo preko 20 metara bogat kulturni sloj raznih etapa razvoja ljudskog života: paleolitik, mezolitik, neolitik i bronzano doba.

Među oruđem, koje je praistorijski čovjek proizvodio, od tesanog kamena i kosti, nalazi se i predmet, čija je namjena bila da proizvodi zvuk. Otkriveno je „kultno-magijsko oruđe, odnosno muzički instrument, koji je mogao da služi u kultne svrhe“.³ Riječ je o „zviždaljki, obrađenoj falangi kozoroga koja potiče iz dvanaestog sloja, što je kraj srednjeg paleolita“.

³ Arheolog Zvezdana Vušović-Lučić, Zavičajni muzej Nikšić

Koštane svirale iz X stratuma Crvene stijene
(Zavičajni muzej Nikšić)

Manja Radulović, u svojoj knjizi „Drevne muzičke kulture Crne Gore“,⁴ ukazuje na mogućnost da je to najstariji trag muzičke komunikacije na ovom prostoru i da pripada žanru signalne svirale. Mogla je da služi kao sredstvo sporazumijevanja među lovcima, ili da u svojstvu zova, privuče divlju životinju. U toj tvrdnji poziva se na mišljenje arheologa Zvezdane Lučić. Svirale potiče iz perioda četrdeset hiljada godina prije nove ere, i po svojoj izradi rijedak je primjer savršenosti. Što je najdragocjenije, ona nije jedini primjerak pronađen na tom lokalitetu, po istraživanju poznatog arheologa Đura Baslera. Ostale pripadaju vremenu 35.000 i 10.000 godina prije nove ere.

⁴ Radulović, M., *Drevne muzičke kulture Crne Gore I*, Cetinje, 2002.

Zvučnu namjenu su mogle da imaju i ljuštore kopnenih puževa, čiji najstariji uzorci potiču iz istog perioda.

Javljaју se primjerci u obliku stilizovanog životinjskog roga, nesumnjivo kao izraz prastarog vjerovanja da je rog u svojstvu muzičkog instrumenta imao magičnu moć. Raniji i kasniji stratumi Crvene Stijene pružaju ostatke polomljenih životinjskih rogova. Moguće je pretpostaviti njihovu funkciju kao kulturnog instrumenta u obrednim radnjama stanovnika Crvene Stijene.

Postanak Onogošta

Najstariji objavljeni istorijski dokument o Onogoštu datira od 1280. godine. O postanku grada svoja mišljenja su dali arheolozi i istoričari. Arheolozi su se u istraživanjima rukovodili planom grada, a istoričari su posvetili pažnju samom imenu. Njihovi stavovi se razlikuju, i jedino u čemu se slažu je činjenica da je grad nastao prije dolaska Slovena, a dalje, brane svoje stavove da li su ga osnovali Rimljani ili Goti. Činjenica, koja je važna za našu temu je, da su prirodno-geografske specifičnosti grada uticale na razne manifestacije društvenih događaja, razne ideologije, kulture i odnose među ljudima.

U Onogoštu, koji je postao turski grad,⁵ bila je zastupljena junačka deseteračka pjesma koja se pjevala uz gusle. Junačka pjesma, koja je uticala na moral ratnika, posebno se mogla čuti na dvorovima uglednih aga i begova. Posebno se u ovom žanru izdvojila krajišnica, koja se dijelila na više vrsta. Za ovaj kraj bio je karakterističan tip crnogorsko-hercegovačkih pjesama - krajišnica. Jedan od najpoznatijih narodnih pjevača bio je bulju-kbaša Ahmet Bauk, koji je bio lični pjevač Smail age Čengića. Epska tradicija ove sredine svjedoči o njegovanju epske pjesme koja je nezavršena, a to je „Krnovka“.

⁵ Drobňjak, S., Šabotić, S., *Muslimansko-bošnjačko stanovništvo Onogošćanikšićkog kraja, 1477-2003*, Podgorica, 2005.

Široki narodni slojevi su zabavu nalazili na vašarima, đe su ih zabavljali putujući muzičari uz zurlu, tambure, goč i druge instrumente. Takve svečanosti se susreću za vrijeme vjerskih praznika, u vrijeme ramazanskog posta ili praznikovanja Bajrama. To je bila prilika da se ljudi okupljaju, njegujući usmena predanja.

Godine 1877. nikšićki miralaj Skender-beg, u znak predaje ustupa gradske ključeve knjazu Nikoli I, a grad vremenom doživljava velike promjene. Dolazi do migracije stanovništva useljavanjem, uglavnom mladih ljudi, iz hercegovačkih varoši, Stare Srbije, Boke, Pljevalja, Bijelog Polja (kako tvrdi Petar Šobajić u svojoj knjizi „Nikšić-Onogošt“ iz 1938. godine). Nikšić je u to vrijeme dobio odabrano stanovništvo, „najbolje što su okolne zemlje dale u to vrijeme“. Izvjesne karakterne osobine, po kojima se razlikuju Crnogorci, Hercegovci, Staro-Srbijanci, Bokelji, dale su interesantnu fizionomiju ondašnjem društvu, i novu dimenziju varoškom životu, pa se u tom razmahu razvija i kulturno-umjetnička djelatnost nove provenijencije.

Osnivanje kulturno-umjetničkih društava

Osamdesetih godina prošlog vijeka, u Nikšiću se pojavljuju improvizovani horovi, kako se u svojim „Odzivima prijatnih uspomena“ sjeća Bekica Šobajić. Kao nadgradnja na njihov način rada, osniva se pjevačko društvo „Zahumlje“, koje je radilo prema zahtjevima moderne škole. Javlja se u vrijeme kada su napredna društvena strujanja i težnja za raznovrsnijim i kulturnijim životom potisli patrijarhalna shvatanja starijih generacija. Društvo je imalo veliki uticaj na kulturni razvitak Nikšića, jer se pored gusala i harmonike njegovala umjetnička muzika, patriotske pjesme i liturgije.

Nikšićko pjevačko društvo „Zahumlje“ osnovano je 28. septembra 1898. god. Ideja za formiranjem jednog takvog društva potekla je od omladine okupljene oko lista „Nevesinje“, u čijem

je broju od 7. oktobra 1989. zapisano da je „naša omladina začela krasnu misao da osnuje pjevačko društvo, te je tu misao provela u djelo i nadjenula mu ime `Zahumlje``. Za istraživača je interesantna činjenica da je hor za taj prvi nastup pjevao iz notnog teksta.

Pjevačko društvo Zahumlje, 1898. godina

Osnivač i prvi predsjednik društva bio je Niko Ivanković, porijeklom Kotoranin, a u Nikšiću je radio kao učitelj. Uspio je da animira mlade i ostale građane, koji su pomagali materijalno u novcu, instrumentima ili pak, djelovima namještaja.

Zadatka prvog horovođe prihvatio se podgorički trgovac Ilija Zlatičanin, koji je svoje skromno muzičko znanje upotpunio prirodnom sposobnošću. Ovaj samouki muzičar je uvježbavao hor na harmonici. Repertoar su činile uglavnom patriotske, narodne, junačke pjesme i liturgije. U saradnji sa Simom Šobajićem, za čije ime su vezani svi progresivni društveni koraci Nikšića, osniva Zanatlijsko-radničko udruženje i čitaonicu.

Horovođu Zlatičanina zamijenio je Čeh Davidek, član dvorske muzike na Cetinju, čovjek sa znatno većim muzičkim obrazovanjem, koji je svoju stručnost pokazao svirajući violinu.

List „Onogošt“ je pozitivnim kritikama pratio rad Davideka. Društvo je nabavilo violine i tambure, prethodno se obrativši ministru Matanoviću za pomoć da ih oslobodi carine, „pošto instrumente ne dobavljamo radi prodaje, no učenja“. Po odobrenju knjaza Nikole odgovor je glasio da se „instrumenti propušte besplatno“.⁶ Horovođa Davidek je počeo muzički da opismenjava članove hora, učeći ih teoriji, poslije čega je slijedilo pjevanje Mokranjčeve liturgije.⁷

U razdoblju od 1901. do 1908.g. horovođa „Zahumlja“ je Podgoričanin, učitelj Nikola Leković. Njegova misija u tadašnji kulturno - zabavni život Nikšića unosi izvjesne promjene. Uspijeva da reorganizuje hor, animirajući iz osnovne škole i škole za šegrete žensku populaciju. Rezultat je bio stvaranje mješovitog hora, čiji su članovi ostali u Društvu i po nekoliko decenija. Horski repertoar je obogaćen stručnijim i kvalitetnijim programom. U saradnji sa Brankom Šobajićem, koji je oplemenio muzičku sekciju Društva svojim umijećem sviranja na violini, osnovao je tamburaški orkestar a nešto kasnije i duvački. Međutim, duvački orkestar je stvoren iz redova Zanatlijsko-radničkog udruženja.

To je bilo vrijeme burnih društveno-političkih gibanja koja nijesu zaobišla ni „Zahumlje“, te su njegovi kulturni usponi često bili prekidani političkim događanjima. Kratak mirni period od 1912-1915. godine hor vodi mostarac Stojan Ćuković, koji je obogatio repertoar, uvrstivši u njega pjesme iz svih krajeva Srbije, Bosne, ruske i crkvene pjesme.

Poslije rata, 1924. godine Društvo počinje sa svojom aktivnošću u čemu su pomogli sami članovi, ljudi poletnog duha, koji su umjetnost i kulturno-društveno djelovanje prihvatili kao neodvojivi dio ličnosti. Mjesto novog predsjednika pripalo je Gavrilu Ceroviću, bivšem ministru prosvjete, jednom od inicijatora za obnavljanje „Zahumlja“. Njegovu biografiju bogati članstvo u

⁶ Arhiv Crne Gore, Ministarstvo finansija br. 479, Cetinje, 1900.

⁷ Po pisanju *Onogošta*, 1900.

akademsom pjevačkom društvu „Obilić“, u Beogradu, i činjenica da je jedan od osnivača studentskog hora „Balkan“ u Zagrebu.

Prvi horovođa poslije rata postao je Mihail Jukačinski, nastavnik muzike, a bivši kadet ruske pomorske flote. Od 1921. godine, predavao je muziku u nikšićkoj gimnaziji. Njegovim dolaskom horski repertoar je znatno obogaćen i podignut na zahtjevniji nivo kompozicijama Vukdragovića, Zajca, Marinkovića, Cenića. Njega je 1926. godine naslijedio Nikola Pariški, takođe Rus i nastavnik muzike u gimnaziji. Pod dirigentskom palicom ova dva muzičara hor je u svojoj interpretaciji otišao dalje, u smislu podizanja umjetničkog kvaliteta. Naročito je Pariški omasovio hor velikim brojem ženskih glasova.

Poslije njegove smrti, 1931. godine hor preuzima Tomo Vukadinović, svodeći ga na muške glasove. Period između dva svjetska rata „Zahumlje“ u okviru svojih aktivnosti, ispunjava saradujući uzajamnim gostovanjima sa društvima na ovim prostorima: 1925. godine Cetinju, Podgorici, Trebinju, a 1927. godine Mostaru, Herceg-Novom, Kotoru, Beranama, Andrijevići, Danilovgradu.

U NOR-u rad je bio surovo prekinut, kad je većina članova stradala u logorima i u borbi.

Poslijeratni period donosi obnovljen kulturni život grada. Osnovana je kulturno-prosvjetna ekipa koja je tematskim programima i malobrojnom ekipom obilazila vojne jedinice. U početku su to bili improvizovani programi, da bi se vremenom odabrao umjetnički kvalitetniji repertoar. Godine 1945., u duhu vremena društvo je reorganizovano u KUD „Radoje Dakić“, i pod tim imenom hor ima zapažene koncerte, koji se krunišu 1948. godine kada na republičkom festivalu osvajaju prvo mjesto. U poratnom periodu, naizmjenično su sa horom saradivali Tomo Vukadinović i Miljan Čejović. U tom periodu društvu se vraća ime „Zahumlje“ (1955), a repertoar se bogati novim kompozicijama: Danona, Baranovića, Živkovića, Logara, Hercigonje, Slavenskog, Haca, Tijardovića.

U novije vrijeme mijenjalo se više horovođa. Među njima su Miroslav Gavrilović iz Zagreba i Radoslav Andelković (1961), kompozitor iz Beograda. Bilo je to po prvi put da horovođa bude i kompozitor. Saradnja se završila izvedbama njegovih kompozicija, „Kantata Njegošu“ i „Sutjeska“.

Iz okrilja ovog društva, koje su osnovali naši preci entuzijasti i vizionari buduće Crne Gore, više od vijeka razvija se stvaralački duh koji nas oplemenjuje svojim dostignućima. Zahvaljajući njegovoj djelatnosti Nikšić je dobio urbano lice i pridružio se crnogorskim gradovima koji su postali nosioci nacionalnog i duhovnog preporoda.

Amaterizam je odigrao ključnu ulogu u našoj sredini, a na njegovim temeljima je otpočeo i decenijama se razvijao muzički život. Na neki način se prožimao sa pedagoškim radom, jer je većina horovođa bila nastavnički kadar, koji je istovremeno radio i u školama. Njihova uloga je bila značajna za sredinu u kojoj su djelovali, o čemu svjedoči i otvaranje muzičke škole.

Muzička škola i početak „pjevanja“

Prvi korijeni škole nalaze se u radu kulturno-umjetničkih društava, posebno „Radoja Dakića“, kako se u to vrijeme zvalo „Zahumlje“, gimnazije, učiteljske škole, narodne osnovne škole i ženske zanatske škole. Ona je osnovana 1948. godine, a prvi direktor i predavač je bio Tomo Vukadinović. Škola je počela da radi sa dva klavira i nekoliko violina koje su bile prikupljene od Ženske zanatske škole, „Radoja Dakića“ i nekih privatnih kuća. U jednoj od njih, kući Gardaševića, zauzimala je četiri prostorije. Na samom početku rada osnovana su dva odsjeka, gudački i klavirski, da bi se narednih, 1957. i 1958. osnovao odsjek za harmoniku i duvače. Ova škola je prva u Crnoj Gori imala četiri nastavna odsjeka, i prva je oformila harmonikaški orkestar. Iako je radila u teškim uslovima (nedostatak kadra, instrumenata, adekvatnog prostora), ostvarila je zadatke koji su pred nju bili postavljeni: preduzimanje mjera za prodiranje instrumenata na seosko područje,

formiranje dječijeg hora i bleh orkestra. Stručni saradnici u Gradskom bleh orkestru, koji je osnovan 1956. g. od samog početka su saradivali sa muzičkom školom, radeći povremeno i u školi i orkestru. Saradnja ih je toliko srodila, da je više godina Bleh radio u sastavu škole, čineći praktično njen odsjek. Pod imenom „Dara Čokorilo“ škola nastavlja svoj razvojni put u toku kojeg je prihvatila dio mladosti grada, vaspitavala ga i stručno obrazovala.

18. septembra 1878. godine otvorena je prva osnovna škola. Nastava je izvođena po planu i programu donesenom iste godine, a u kojem je postojao i predmet „pjevanje“. Koliko mu je bilo poklonjeno pažnje, govore zanimljive rasprave i komentari u listu „Onogošt“.⁸ Najviše prostora je posvećeno pedagoškom radu „Svratimo u školu zaustavimo se pri ma kojem predavanju (...) Dobar nastavnik kad primijeti da mu se đeca zamaraju treba znati da to prekine davši im da otpjevaju neku pjesmu, što će koristiti nastavi. (...) Dječije pjevanje u horu ima najveću važnost. Od učitelja se zahtijeva da na praktičan način izvježbavaju dječiji sluh i glas, kako bi mladi mogli pjevati najjednostavnije pjesme. I to treba da je cilj osnovne škole“. U tekstu se navodi nastavni plan u kome se naglašava da se obrati pažnja, kako se pjevanje ne bi zamijenilo drugim predmetima. Po njima, dobar učitelj mora, ne samo redovno da predaje ovaj predmet, nego još po svršetku časova, prije i poslije podne, da otpjeva po jednu pjesmu, jer tada učenici idu veselije kući.

Naravno, o nekom organizovanom opismenjanju ne može biti govora.

Zanimljiva je rasprava pod naslovom „Gusle u školi“, koja se vodila između potpisanog Luke Jovovića i upravitelja jedne osnovne škole Kosta Lučića. Jovović je zastupao mišljenje da je potrebno gusle uvesti u školu i svoj stav pravda komentarom, „Gusle pobuđuju na junačka djela (...) pa sam mišljenja da bi ih trebalo u školi imati (...) i da se uz iste u određenim za to časovima jedan put neđeljno gudi i pjeva. To bi najprije spadalo u

⁸ *Onogošt*, br. 25 maj, 23. novembar, 30. novembar 1900.

Prva zgrada Muzičke škole, 1948. godina

dužnost samome učitelju vršiti (...).“⁹ Svoju ideju Jovović pravda činjenicom, kako je cilj poznavanja guslanja da se pjeva potomstvu i ništa ne preda zaboravu.

Upravitelj, Kosto Lučić ne prihvatajući ovu ideju, u svom odgovoru komentariše kako je program škola pretrpan čak i nepotrebnim sadržajima, i da se sve ne može valjano obraditi: „Sve kad bi se gusle kao nastavno učilo unijele u osnovnu školu, treba nam znati, da izvođenje guslareve vještine stoji izvan nauke i dočerivanja, i da je to isključivo stvar prirodnog dara i sposobnosti (...) učitelj to ne mora imati, i da bi u slučaju njegovog neznanja učenici mogli da potcijene autoritet svog učitelja.

Otvaranje značajnih institucija

Nikšić je, u odnosu na ostale crnogorske gradove, od davnina važio za kulturni i prosvjetni centar. O snažnim zamascima kulturnih kretanja govore i sljedeći podaci.

⁹ *Onogošt*, 31. decembar 1900, Nikšić

Prvi učitelji su bili školovani u inostranstvu. Đuro Popović, učitelj koji je bio premješten iz Cetinja, školovan je u Petrogradu i Moskvi, a u Nikšiću je obavljao dužnost učitelja i upravitelja škole od 1880 do 1884. godine. U jesen, 1886. g. otvara se ženska osnovna škola, i dužnost prve učiteljice povjerenica je Anđi Đurašković.

U nikšićkoj nahiji, prema podacima iz „Onogošta“,¹⁰ bila je 21 škola.

Prva predstava odigrana je pod vedrim nebom 1879. godine. To je bila „Balkanska carica“ od knjaza Nikole I. Komad je režirao sam autor, a jedan od izvođača je bio Simo Matavulj.

Prva čitaonica otvorena je 1881. godine, a knjižara 1899. Prva štamparija je otvorena 1898, u kojoj izlaze nedeljne novine „Nevesinje“ (1898. godine) i „Onogošt“ (1899. godine), „Narodna misao“ (1906. godine).

Državna niža gimnazija je otvorena 21. novembra 1913. god. U telegramu koji su nastavnici, učenici i građani uputili kralju Nikoli i ministru Mijuškoviću, inicijatoru osnivanja gimnazije, izražava se uvjerenje da će učenici u „bijelom Onogoštu biti na korist miloj Domovini i pokazati da Crnogorac, junak na bojnopolju postaje junakom na polju prosvjete“.¹¹

Značajna prosvjetna, obrazovno-vaspitna institucija u Crnoj Gori bila je Učiteljska škola, koja je iz Herceg-Novog preseljena u Nikšić, 1947. god. Tri godine kasnije, iz četvorogodišnje škole, prerasta u petogodišnju (1950), Višu pedagošku školu. Ova visokoškolska ustanova vršila je uticaj na promjene u vaspitno-obrazovnoj djelatnosti, posebno u oblasti osnovnog obrazovanja, i na unaprjeđenje sistema obrazovanja nastavničkog kadra. Viša pedagoška škola je 1963. g. prerasla u Pedagošku akademiju, i dalje, programom realizacije mreže i kapaciteta visokoškolskog obrazovanja i naučno-istraživačkog rada u Nastavnički, potom Filozofski fakultet.

¹⁰ *Onogošt*, br. 18, Nikšić, 1899.

¹¹ *Glas Crnogorca*, br. 47, Cetinje 1913.

Muzičko vaspitanje se izučavalo na odsjecima za razrednu nastavu i predškolsko vaspitanje.

Jedno vrijeme je nastavnički odsjek Muzičke škole u Podgorici služio kao predprema za grupu muzičkog obrazovanja u novoosnovanoj višoj školi.

Prva zgrada učiteljske škole, 1948. godina

Fakultet, svojom osnovnom i širom djelatnošću, koja je dosta razgranata, doprinosi ukupnom društveno-kulturnom razvoju sredine. Promjene do kojih je dolazilo u obrazovnoj sferi uslovljavale su i promjene u nastavnom planu i programu Odsjeka. Praktičnim radom i vježbama stižu se vještine koje postepeno prelaze u navike, čineći sastavni dio življenja i djelovanja.

I kao što narod ostaje, bez obzira na smjenu generacija, tako se i njegova kultura, prolazeći kroz razne razvojne etape, formira u jedinstvenu vrijednost. Činjenice određenog vremenskog razdoblja moraju ostati dostupne budućim naraštajima, i sačuvati se od zaborava.

Nadam se da će se ostvariti riječi Petra Šobajića kad kaže: „Nikšić je po duhovnom bogatstvu svog stanovništva, posvjedočio da će i ubuduće biti i ostati ono što je kroz stoljeća bio, kolijevka narodnog duha i središte umnih i materijalnih snaga svog kraja“.¹²

LITERATURA

1. „Onogošt“, 13. maj, 3. jun, 9. septembar, 7. oktobar, Nikšić, 1899.
2. „Onogošt“, 20. januar, 3. februar, 25. maj, 23. novembar, 30. novembar, 31. decembar, Nikšić, 1900.
3. Lučić, Vušović, Z., „Predmeti posebne namjene iz Crvene stijene“, Istorijski zapisi, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, br. 1-4, 2008.
4. Radulović, M., „Drevne muzičke kulture Crne Gore I“, Cetinje, 2002.
5. Šakotić, V., „Nikšić u knjaževini (kraljevini) Crnoj Gori“, Nikšić, 1996.
6. Šakotić, V., „Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama (1597-1877)“, Nikšić, 1983.
7. Šobajić, P., „Nikšić-Onogošt“, Beograd, 1938. (reprint izdanje Nikšić, 1995)
8. Drobnjak, S., Šabotić, S., „Muslimansko-bošnjačko stanovništvo Onogoško-Nikšićkog kraja 1477-2003“, Podgorica, 2005.
9. Monografija, „Pedeset godina kulturno-umjetničke djelatnosti ‘Zahumlja’“, Nikšić, 1954.
10. Monografija, „‘Zahumlje’ 1898-1978“, Nikšić, 1978.
11. Monografija, „‘Zahumlje’ 1898-1998“, Nikšić, 1998.
12. Monografija, „Nikšić“, Nikšić, 1972.
13. Monografija, „Magija traje“, Nikšić, 2006.

¹² Šobajić, P., *Onogošt-Nikšić*, Beograd, 1938.

-
14. Vujačić, M., „Nikšić nekad i sad“, Nikšić, 2008.
 15. Vujačić, M., „Nikšić - zanimljivosti“, Nikšić, 2005.
 16. Bošković, M., Mijušković, E., „Škola za osnovno muzičko obrazovanje Dara Čokorilo“, Nikšić, 1980.
 17. Vučković, M., Đurković, Ž. (priredili), „Prva generacija“, Nikšić, 2001.
 18. Mijušković, I., „Druga Generacija“, Nikšić, 2003.
 19. Šuković, R., „Obrazovanje nastavnika u Crnoj Gori“, Nikšić, 2003.
 20. Delibašić, R., „Filozofski fakultet u Nikšiću“, Nikšić, 2003.